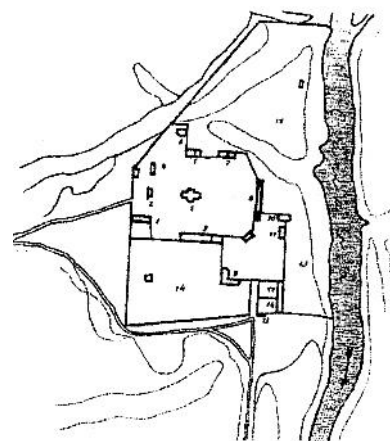
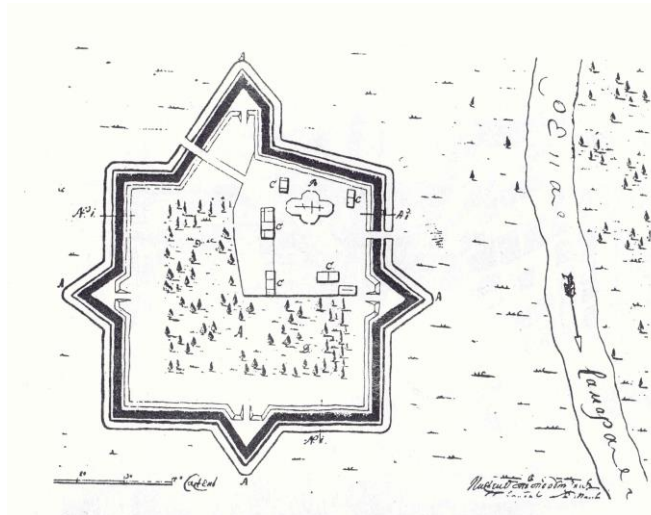

Харлан О. Монастир святителя Христового Миколая на Самарчуку. До питання часу виникнення та місця розташування // Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2012 рік. – С. 163-167.

1602 р. - утворено Самарський Пустельно-Миколаївський монастир (410 років події);

План Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря 1865 року

Пустельно-Миколаївський монастир становить великий інтерес с точки зору наукових досліджень. Давня історія монастирського комплексу овіяна легендами, приховує чимало таємниць. Краєзнавцям іноді так не вистачає інформації про давно минулі часи даного об'єкту. Дуже мало збереглося старовини на території обителі і іноді допитливим дослідникам припадають на думку різні версії походження та різні місця розташування «запорозького монастиря». Тож, дуже цікаво зібрати всі відомі на сьогодні матеріали про різні часи існування обителі та розібратися хоч трохи в його історії.

Сучасний комплекс Самарського православного чоловічого монастиря розташовується у східній частині величезного острова, утвореного річками Самарою та її притокою Самарчуком (обитель розташована безпосередньо на березі Самарчука). Острів цей знаходиться на схід від сучасного міста Новомосковськ Дніпропетровської області. Від монастирського ансамблю до міста відстань приблизно 2 км. З давніх джерел нам відомо, що обитель дійсно було засновано на великому острові посеред вікового лісу.

Як вказував у ХІХ ст. один з перших дослідників історії монастиря „Серед дикого дубового лісу, посеред якого і зараз він знаходиться, оселилися невідомо звідки прибулих два ієромонахи...”. Вважається, що саме вони поклали початок майбутній обителі. Час її заснування у різних авторів коливається від кінця ХVІ ст. до сер. ХVІІІ ст. Це питання й досі залишається дискусійним, оскільки більшість монастирських документів було спалено разом з келією настоятеля Прокла у 1750 році, який помер від морової язви. Про існування давніх універсалів на користь давнини монастиря відомо лише з універсалів, що видавалися з 1751 року отаманами Війська Запорозького

Низового Якимом Ігнатовичем, Данилом Степановим та інш. Завдяки вказаним документам відомо що монастир мав право на заснування слобод і використання земель та лісів у Вольностях Запорозьких як це було у першій пол. XVIII ст. А що ж стосовно більш раннього періоду?

Дату – 1602 рік, знаходимо у Дмитра Яворницького. За його твердженням, саме цей рік фігурує в початковій історії існування монастиря, коли з Київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря було запрошено монаха Паісія. В цей час мова йдеться про невеличкий скит з маленькою дерев'яною церквицею святого Миколая, шпиталем для хворих та старих запорожців та школою для маленьких вихованців. Інші дослідники приводять більш пізні дати заснувань, до того ж різні! Феодосій Макаревський, а за ним і Дмитро Яворницький вказують дату зруйнування молоді обителі татарами – 1654 рік. Нажаль джерела на основі яких базуються вказані дати були відомі лише авторам. Зазначається, також, що неодноразові напади татар та руйнації монастирських споруд відбувалися до 1670 року, та святиня постійно відроджувалася. У вісімдесяті роки XVII ст. з'являється новий нападник – Московська держава. За підтримку запорожців російські війська оточили монастир, захопили у полон багатьох іноків, піддавши їх тортурам та знущанням. Це на довгий час підірвало стан обителі. Тож, деякі дослідники церковної історії Російської імперії замовчували цей період існування монастиря не випадково! У більшості бібліографічних джерел як імперського так і сучасного періоду вказано датою заснування друга пол. XVIII ст.

З 1709 по 1734 роки, коли Військо Запорозьке перейшло під протекцію Туреччини, Самарський монастир переживав свої не кращі часи. Після 1711 року, коли монастир було спалено татарами, лише у 1720-х роках тут відновлюється життя. У 1732 році будується кілька келій та невеличка Троїцька церква (у період XIX – поч. XX ст. ст. церкви з такою назвою в монастирі не існувало, не існує і зараз) місцевими жителями на чолі з ієромонахом Іоанікієм, що прибув з Межигір'я. Тож справжнє відродження монастиря починається з часом повернення запорожців на свої споконвічні землі. Саме тому у деяких джерелах фігурує початок монастиря з даної часової позначки. Як бачимо перший етап (XVII – поч. XVIII ст. ст.) формування та існування сакрального комплексу носить більше легендарний характер, хоча існують певні дати та постаті що заслуговують на увагу дослідників. Яким же чином розвивалася історія обителі потім?

Стосовно другого періоду розвитку монастиря часу Нової Січі. Джерельна база цього періоду дозволяє розглянути формування ансамблю й порівняти планувальну схему комплексу з більш пізніми, а головне прив'язати до місцевості! Добре відомий проектний план монастиря 1739 року. Саме за цим креслеником російськими військами, на чолі яких був граф Мініх, під час посилення населених пунктів Української лінії, проводилася реконструкція старої обителі. Віднайдено також план укріплень після реконструкції, він дещо відрізняється від проектного плану, але у більшості відповідає обрисам задуманого за проектом. Це на сьогодні поки єдине й

найдавніше свідчення про зовнішній вигляд монастирського укріплення й склад його будівель після реконструкцій 1735-1739 рр.

Згідно з планом монастир розташовувався в середині земляної фортеці бастионного типу. Укріплення мало прямокутний обрис. Основним елементом фортифікації був вал з бруствером. Із західної, східної та південної сторін було влаштовано редани, або як їх називали козаки «гачки». На північній стороні укріплення розташовувався люнет. Земляне укріплення посилювалося дерев'яним частоколом.

За планом відомо де саме розташовувалися споруди соборної церкви, трапезної, келій та господарські будівлі.

За часів Нової Січі монастир на Самарчуку стає центром всієї північної окраїни Запорозьких Вольностей. В ньому було запроваджено афонський статут, збільшено кількість ченців, до того ж відомо, що у 1760 році настоятель обителі Володимир Сокальський був обраний начальником усіх Січових церков (у 1774 році йому надано архімандритський сан).

Нові фортифікаційні роботи було виконано у 1768 році монахом Семеном Абазоном. З дозволу настоятеля він «все влаштував і розташував у монастирі найкращім чином, за правилами тактики, пристосовано до потреб військового часу, для вдалого відбиття ворожого нападу». Завдяки вчасно виконаним роботам, обитель вистояв напад татар у 1769 році.

Безперечним є той факт, що з самого початку заснування монастир називався військовим й завжди знаходився під протекцією Війська Запорозького Низового. „Кіш вельможний” наділив його, у вічне володіння: рибними озерами, річками, лісами і товщами, а більш пашнями, жнивими і взагалі усім тим, що потрібно для існування...”. Запорозькі козаки давали монастиреві щедрі пожертви. Монастир постачав на Січ хліб, мед та інші продукти. Після зруйнування Запорозької Січі у 1775 році монастир деякий час зберігав свої володіння, але у 1780-му його передано Києво-Межигірському монастирю.

З 1791 року колишній військовий монастир стає «загородним домом» Катеринославських архієреїв.

Ще один цікавий план обителі зберігається в архіві музею ім. Д.І. Яворницького в Дніпропетровську. Це план 1865 року. На ньому прекрасно читається головна споруда ансамблю – кам'яний собор в ім'я святиителя Миколая, збудований замість старого дерев'яного у 1782 році стараннями Кирила Тарловського, трапезна церква в ім'я Преображення Господня, збудована у 1815 році і обновлена єпископом Серапіоном, кам'яна дзвіниця, збудована на місці старої дерев'яної у 1828 році. Тобто, це споруди та їх залишки, що збереглися до теперішнього часу.

Аналіз двох вказаних планів 1739 та 1865 року, та їх співставлення з планом сучасного монастиря (виконано автором у 2005 році), показує, що планувальна структура сакрального комплексу XVIII ст. суттєво відрізняється від структури XIX ст., але місце розташування об'єктів різночасових картографій чітко локалізуються на місці існування сучасної обителі – на березі річки Самарчук, в 2 км від сучасного міста

Новомосковськ. Тобто, не виникає навіть сумніву, що монастир існував на даному місці у XVIII-XIX ст. ст. Існування монастиря у XVI-XVII ст.ст. базується на вказаних вище джерелах, але навіть вони не відповідають на питання – в якому місці існував давній монастир? Чи на теперішньому?

Чи є підстави сумнівно ставитися в локалізації давньої святині? Наче б то і не має, але. Відомо, що обитель святителя Христового Миколая розташовувалася у Самарській паланці. Відомо також, що назва монастиря пішла від козацького містечка Самара, або Стара-Самара (в універсалі 1750 року монастир навіть називався старо-Самарським).

Останні дослідження фахівців з історії, археології довели локалізацію місця розташування містечка Самара (Стара Самара) – північно-східна частина сучасного міста Дніпропетровськ поблизу сел. Шевченко. Виявляється, відстань між монастирем та населеним пунктом який дав назву обителі близько 20 км. Сучасний Новомосковськ, поблизу якого знаходиться монастир, теж доволі давнє поселення, він у давнину називався Самарчуком, або Новоселицею. Тож виникає питання, чи міг монастир так далеко знаходитися від легендарної Самарі? Якщо ні, чи не існував він поблизу зазначеного містечка, тобто в іншому місці?

Останнім часом з'явилася гіпотеза про існування монастиря на острові Сергієвському що на р. Самара (на відстані 4 км на північний схід від місця існування Міста Самар) до кін. XVII – поч. XVIII року. Вона базується на спогадах місцевих інформаторів і деякі джерела XVIII-XIX ст.ст., де в назві монастиря зустрічається назва Сергіївський.

Нажаль, на сьогодні важко дотримуватися якихось певних висновків у контексті виявлення локалізації історичних топонімів. Можливим поясненням назви Сергіївський в загальній назві обителі є існування скиту під назвою Сергіївський приписаного до Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря (у XVIII-XIX ст. знаходився на території сучасного Павлоградського району при поселенні Кочережки).

Відсутність точних описів, архівних джерел, що стосуються історії будівництва та існування монастиря у ранні часи, уповільнює можливість більш-менш точної прив'язки пам'ятки і розвитку обителі в історичному просторі XVI-XVII ст. ст., але ми віримо, що за допомогою археологічних досліджень стане можливим вирішити цю важливу й цікаву проблему.

Олександр Харлан

Література: Розанов Г. Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре. – Одеса: Городская тип-я, 1838. – 64 с;
Феодосій (Макаревський А.Г.) Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь // История Екатеринославской епархии, 1775-1917 годы (ред. и подг. к печ. Ю. Скалозуб). – Дніпропетровськ, 2001. – С. 229;

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах.

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 2. – К., 1986. – С. 132;

Харлан О.В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Архітектурна та мистецька спадщина XVIII-XIX ст. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. – Вип. 2. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2005. – С.105-120;

Харлан О.В. Ктитор соборної Свято-Миколаївської церкви Самарського монастиря Кирило Тарах-Тарловський і залишки його творіння // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 12. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПСК, 2007. – С.203-212.